

Иван Недев

ЗА БЕЗСЪЮЗНИТЕ СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ И ЗА ПРЕПИНАТЕЛНИТЕ
ЗНАЦИ, УПОТРЕБЯВАНИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТИТЕ ИМ

0. 0. Известно е, че сложните изречения се разделят на съюзни и безсъюзни въз основа на противопоставянето им по един външен признак – наличие/отсъствие на съюз или на съюзна дума, чието предназначение е да установи синтактичната връзка между предикативните единици¹. При съюзните сложни изречения предикативните единици се свързват помежду си с помощта на съюз или на съюзна дума, а при безсъюзните сложни изречения – без помощта на съюз или на съюзна дума, срв. напр. съюзното сложно изречение “Тоя ден Борис написа радостно писмо до майка си и баща си, **за** да успокои старите люде” (Д. Талев) с безсъюзното сложно изречение “Знаех – //² някои хора не бяха издържали на дългото заточение” (К. Донков).

0. 1. Синтактичната връзка между предикативните единици в съюзните сложни изречения има две страни: смислова и формална. Смисловата страна се представя от отношението, в което по преценка на участниците в речевия акт се намират събитията³, означени със свързващите се предикативни единици, а формалната страна – от словесния израз на това отношение, който е съюз или съюзна дума. Следователно синтактичната връзка между предикативните единици в съюзните сложни изречения не е нищо друго освен смислова връзка, която е вербализирана чрез съюз или чрез съюзна дума, напр.: “Заклевам се, **че** Македонски е забъркал тая каша” (Ив. Вазов), “И аз се радвах на болката, **защото** чрез нея се осъществявах” (Бл. Димитрова). В безсъюзните сложни изречения формалната страна на синтактичната връзка между предикативните единици отсъства (т. е. отсъства съюзът или съюзната дума!), но не отсъства другата ѝ страна – смисловата. Ако и тя отсъства, конструкцията не би била сложно изречение, а редица от самостоятелни изречения. В това, че смисловата връзка между предикативните единици съществува и тогава, когато отсъства съюзът или съюзната дума, можем да се убедим, като елиминираме тези елементи в приведените по-горе съюзни сложни изречения, срв.: “Заклевам се – // Македонски е забъркал тая каша”, “И аз се радвах на болката: // чрез нея се осъществявах”⁴. Или, казано по друг начин, в съюзните сложни изречения смисловата връзка е изразена чрез специални езикови средства (съюзи или съюзни думи), а в безсъюзните сложни изречения тя не е изразена чрез такива средства (но е изразена чрез други средства: структурно-семантична непълнота на първата предикативна единица, наличие в

първата предикативна единица на елемент, “празен” откъм лексикално значение, осмисляне на невербализирано семантично звено и др., на които тук няма да се спираме поради ограничения обем на работата ни).

0. 2. Предикативните единици, от които се изграждат безсъюзните сложни изречения, могат да функционират като главни или като подчинени изречения, напр.: предикативна единица – съставка на безсъюзно сложно изречение във функцията на главно изречение: “Утринната тишина действа гальовно и успокително на душата; // аз я **чувствам** как прониква благодатно в мене със свежестта и животворний лъх на утринния въздух” (Ив. Вазов) (“... аз я чувствам...” е главно изречение на подчиненото сказуемноопределително изречение “...как прониква благодатно в мене със свежестта и животворний лъх на утринния въздух”); предикативна единица – съставка на безсъюзно сложно изречение във функцията на подчинено изречение: “Всъщност иска ми се да **отбележа още един само факт – твърде странен, а може би напълно закономерен**: // за редица поети едно от най-активните емоционални огнища в последните две десетилетия се оказа болничната стая” (К. Еленков) (“...да отбележа още един само факт – твърде странен, а може би напълно закономерен...” е подчинено подложно изречение на главно изречение “Всъщност иска ми се...”)¹

0. 3. Безсъюзните сложни изречения биват както самостоятелни комуникативни единици, така и участващи от по-големи синтактични формации, напр.: “Горният кат, с издут еркер, беше цял в прозорци... **Чардаците и стълбищата бяха навътре – // всичко беше прибрано навътре, зад дебели стени и тежки порти, зад железни решетки**” (Д. Талев) (безсъюзно сложно изречение – самостоятелна комуникативна единица). “Югославските другари бяха избрали подходящо място за приземяване с парашут, **но времето се оказа неподходящо: // появилият се вятър отнесе няколко товарни парашута далече от “дорожката”, повлече и Радил в една, за щастие, недълбока пропаст**” (Ив. Винаров) (безсъюзно сложно изречение – участък от по-голяма синтактична формация). А в някои случаи към “територията” на безсъюзните сложни изречения се включват самостоятелни изречения – прости и/или сложни, напр.: “**Веднага се залових за работа: // отсякох няколко млади дръвчета, окастрих клоните им и направих от тях пирамида. Сетне превързах върховете им с лиана, покрих ги с клони и с висока трева, която растеше на полянката, направих си постеля пак от трева и колибата беше готова**” (М. Марчевски). Разкритите факти (че безсъюзните сложни изречения могат да бъдат участващи от по-големи синтактични формации и че в техните граници могат да влизат и самостоятелни изречения) ни дават основание да смятаме, че терминът “безсъюзни сложни изречения” не отразява точно структурно-семантичната и интонационната специфика на тези синтактични цялости (защото невинаги се покриват с това, което наричаме изречение, и в частност – сложно изречение). Затова според нас по-сполучливо те биха могли да се назовават с термина “безсъюзни полипредикативни формации”. При неговата употреба отпада изискването да бъдат непременно изречения. Но поради наложилата се традиция в синтактичната литература тук приемаме да ги наричаме безсъюзни сложни изречения.

1.0. В зависимост от структурно-семантичните си особености безсъюзните сложни изречения в съвременния български книжовен език се разпределят в две групи. Безсъюзните сложни изречения от едната група назоваваме с термина “без-

съюзни сложни изречения с обединени компоненти”, а безсъюзните сложни изречения от другата група – с термина “безсъюзни сложни изречения със съединени компоненти”.

1. 1. Безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти имат двучленен състав, т. е. винаги се изграждат от два компонента, които се обединяват около една безсъюзна връзка, влизайки помежду си в определени смислови отношения: причинно-следствени, съпоставителни, пояснителни⁵ и др., напр.: **“Не появяваше вятър; // листата на дърветата висяха като мъртви.** Мъртвило беше и в царевичните ниви...” (Хр. Поляков) (причинно-следствени смислови отношения, срв. “Не появяваше вятър, затова листата на дърветата висяха като мъртви...”). **Едната ѝ ръка още държеше острия сърп, // другата грижливо стискаше ръкояка класове.** Слънчев удар бе убил “момичето” (Елин Пелин) (съпоставителни смислови отношения, срв. “Едната ѝ ръка още държеше острия сърп, а другата грижливо стискаше ръкояка класове...”). “Тишина, копнеж и желаниа. И премала... **Но изведнъж всичко се превръща в сън видение: // над водите тръгваше луната в сребърна колесница!**” (А. Страшимиров) (пояснителни смислови отношения, срв. “... Но изведнъж всичко се превръща в сън видение, а именно: над водите тръгваше луната в сребърна колесница!”). Всеки от компонентите на тези безсъюзни сложни изречения може да се изгражда от различен брой предикативни единици. Когато се изгражда от две или повече от две предикативни единици, те функционират като едно синтактично цяло – независимо от това, дали се свързват помежду си съюзно или безсъюзно, напр.: “Излязло ѝ бе (на Султана – И. Н.) име, че е люта и горделива мома. **Имаше и нещо друго, по-важно: // за бедните в Преспа тя беше от голям род, а за богатите беше много бедна**” (Д. Талев). “**Страшен нож лъсна пред мен, // коленете ми затрепериха, сълзите замръзнаха на очите ми.** Не смеех да мръдна от страх” (Калина Малина).

1. 2. Безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти могат да имат както двучленен, така и многочленен състав, т. е. могат да се изграждат от два, три, четири и т. н. компонента, напр.: “**Настана жестока зима. Паднаха снегове, дебели по четири-пет лакти, // виелици и ледени ветрове прогониха всичко живо по друмища и пътеки**” (Ф. Попова-Мутафова) (двучленен състав на безсъюзното сложно изречение). “**Графът зарива пак, // къса си косите, // удря се в гърдите.** Публиката захълзва неудържимо...” (Ив. Вазов) (многочленен състав на безсъюзното сложно изречение). Всеки от компонентите (освен първия) се намира в съединителни смислови отношения с предходния си компонент, което означава, че назованото от него събитие се “съединява” със събитието, назовано от компонента, намиращ се пред него. Реализирането на означените събития се осъществява едновременно или последователно, напр.: “**Вадички и горски потоци, чешми и кладенци, блата и гьолища, бари и мочури – всичко пресъхна. Добитъци гинеха за вода, // изпокриха се весели птички**” (Елин Пелин) (едновременно реализиране на събитията). “**Скоро след отварянето на книжарницата влязоха най-напред двама цивилни мъже, // после влезе още един мъж, придружен от момче...** Една от продавачките нареждаше по лавиците книги” (П. Вежинов) (последователно реализиране на събитията). Взети вкупом, компонентите на разглежданите безсъюзни сложни изречения образуват комуникативно единство, чието предназначение е да “защити” обща идея: да “нарисува” природна картина, да разкрие

душевно състояние на лице, да представи описание на предмет (в широк смисъл на думата) и т. н.⁶, напр.: “Шуместите върхове на дърветата в дворищата се зеленееха сега още по-пресни и по-весели; // облаците бързо се разбягваха; // светлата лазур на небето се разпростираше победоносно (Ив. Вазов).

1. 3. Безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти имат интонация на първия компонент, която в синтактичната литература се определя като “предупредителна”⁷. Тази интонация е само възходяща или възходящо-низходяща. Възходящо-низходящата интонация обаче за разлика от възходящо-низходящата при съобщителните изречения има завършек, който не стига до “нула”. Въпросният завършек е непълен, “неспокоен”, предупреждаващ, че изказването ще продължи, докато получи оформление на пълноценна единица на словесното общуване.

1. 4. Безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти имат изброителна интонация. Поначало изброителната интонация е характерна за еднородните части в простото изречение, които “могат да се обединяват с помощта на съюзи и интонационно”⁸. Еднородните части, които се обединяват интонационно (т. е. без помощта на съюзи), се отделят една от друга чрез кратки паузи, а интонационната им контура има два варианта. При единия вариант интонационната контура “се издига” нагоре и сигнализира за незавършеност на изказването. Такава интонационна контура имат всички еднородни части, чиято група не се намира в края на простото изречение. При другия вариант интонационната контура “слиза” надолу и сигнализира за край на изказването, затова тя е присъща на онази еднородна част, която заема позиция не само в края на групата от еднородни части, но и в края на простото изречение⁹. Интонацията на еднородните части се квалифицира като изброителна, тъй като е носителка на признаци, аналогични на признаците на интонацията при изрази, чрез които се изброяват същини.

Макар че еднородните части в простото изречение и компонентите на безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти спадат към различни синтактични равнища на езиковата система (първите на докомуникативно, а вторите на комуникативно), тяхната интонация се отличава с еднакво предназначение – да ги свърже в едно синтактично цяло, срв. напр. интонацията на еднородните части в простото изречение “Сега тя не трябваше да се трогва от това мършаво лице на светия, от тия магнетични испански очи, от тоя инквизитор на двадесетия век” (Д. Димов) с интонацията на компонентите в следното безсъюзно сложно изречение: “Слънцето захождаше... **Върху смълчаната долина легна гъста виолетова сянка, въздухът охладня, обадиха се шурци**” (А. Гуляшки). Общото в интонацията на подчертаните синтактични единици може да се долови по-ясно, ако изреченията се прочетат на глас – и в двата случая е налице мелодика на изброяване.

1. 5. Вече стана дума, че “предупредителната” интонация в края на първия компонент при безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти е само възходяща или възходящо-низходяща и че възходящо-низходящата интонация не стига до най-ниската си точка. Интонационният завършек на първия компонент “стои” по-високо или по-ниско. Мястото му се определя от субективния усет на автора на изказването за силата на смисловото сцепление между компонентите на безсъюзното сложно изречение. Колкото смисловото сцепление между ком-

понентите на безсъюзното сложно изречение е по-силно, толкова интонационният завършек на първия компонент “стой” по-високо. Д. Тилков отбелязва, че при сложните съчинени изречения “с възходяща мелодика се оформят простите изречения, между които смисловото сцепление е най-силно”¹⁰. Според нас посоченото твърдение е валидно не само за сложните съчинени изречения, а за всяка полипредикативна формация, в това число и за безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти.

Зависимостта между “височината” на интонационния завършек на първия (респ. на всеки непоследен) компонент и силата на смисловото сцепление между компонентите съществува и при безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти. При тях обаче смисловото сцепление между компонентите е много по-слабо, тъй като не е резултат от наличието на такива “обедняващи” смислови отношения, каквито са причинно-следствените, съпоставителните, пояснителните и др., а от това, че синтактичната цялост е носител на една обща идея. Оттук следва, че интонационният завършек на първия (респ. на всеки непоследен) компонент при безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти е “по-нисък” от интонационния завършек на първия компонент при безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти. Въпреки това той също е сигнал за наличие на смислово (макар и по-слабо) сцепление между компонентите.

1. 6. Интонационният завършек на първия (респ. на всеки непоследен) компонент е свързан с още една особеност на безсъюзните сложни изречения. Това е степента на активизиране на смисловите отношения в безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти¹¹. Смисловите отношения (причинно-следствени, съпоставителни, пояснителни и др.) с различна сила са активизирани в съзнанието на автора на изказването. При субективна преценка за “по-висок” интонационен завършек на първия (респ. на всеки непоследен) компонент е налице усещане за по-силно активизиране на смисловите отношения в безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти или на общата идея в безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти. И обратно: при субективна преценка за “по-нисък” интонационен завършек на първия (респ. на всеки непоследен) компонент е налице усещане за по-слабо активизиране на смисловите отношения в безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти или на общата идея в безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти.

Примери:

а) в безсъюзни сложни изречения с обединени компоненти: “по-висок” интонационен завършек на първия компонент – по-силно активизиране на смисловите отношения: “Върнали пратениците с отговор, че пари нямат, но имат брадви. **Това било нечувано предизвикателство**: // едно балканско село със стотина къщи да заплашва с брадви победителите на Станимака!” (Н. Хайтов); “по-нисък” интонационен завършек на първия компонент – по-слабо активизиране на смисловите отношения: “**Капе, кехлибарен, от дървото / клеят** – // скоро ще изсъхне / старата череша” (Ст. Пенчева);

б) в безсъюзни сложни изречения със съединени компоненти: “по-висок” интонационен завършек на първия (респ. на всеки непоследен) компонент – по-

силно активизиране на общата идея: **“Изведнъж куманката скочи, // изтича към прозореца, // отмахна завесите, // отвори стъклата”** (Ф. Попова-Мутафова); “по-нисък” интонационен завършек на първия (респ. на всеки последен) компонент – по-слабо активизиране на общата идея: **“Кървава рязка опасваше шията, стройна като колона на дорийски храм; // двайсетина разкъсани рани бяха нашарили светлата като мраморно изваяние плът”** (В. Мутафчиева).

1. 7. От изложението ни дотук се разбира, че безсъюзните сложни изречения са носители на признаци, които са свързани със следните три показателя: 1) “височина” на интонационния завършек на първия (респ. на всеки последен) компонент; 2) сила на смисловото сцепление между компонентите и 3) степен на активизиране на смисловите отношения или на общата идея. “Данните” по споменатите показатели представят гъвкаво единство, което в различните случаи има различни стойности. В безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти тези стойности са по-високи, а в безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти – по-ниски. Вътре в отделните групи безсъюзни сложни изречения върху тях оказва влияние един твърде съществен фактор, който ги “отмерва” по-детайлно – това е езиковият усет на автора на изказването. Колебанията в стойностите на трите показателя рефлектират върху препинателните знаци, които в писмената реч се употребяват между компонентите на безсъюзните сложни изречения. В безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти най-често се срещат препинателните знаци “двоеточие” и “тире”, а в безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти – препинателните знаци “запетая” и “точка и запетая”. Двоеточието и запетаята маркират по-високи стойности на въпросните показатели, а тирето и точката и запетаята – по-ниски.

Ако на отвесна ос се отбележат с чертици посочените стойности, най-високата позиция се заема от препинателния знак “двоеточие”, а най-ниската – от препинателния знак “точка и запетая” (по-надолу се разполагат позициите на препинателните знаци, с които се означават границите между единиците на текста – прости и/или сложни изречения). Между най-високата и най-ниската позиция по оста се намират позициите съответно на препинателните знаци “тире” и “запетая”.

2. 0. Безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти имат редица разновидности, за които са характерни различни стойности на единството, образувано от споменатите три показателя (“височина” на интонационния завършек на първия компонент, сила на смисловото сцепление между компонентите и степен на активизиране на смисловите отношения). Ще спрем вниманието си върху употребата на препинателните знаци в голяма част от тези разновидности.

2. 1. С най-висока стойност на “височината” на интонационния завършек на първия компонент, на силата на смисловото сцепление между компонентите и на степента на активизиране на смисловите отношения се открояват безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти, чийто втори компонент изпълнява синтактичната функция на елемент от задължителното обкръжение на сказуемото в първия компонент, т. е. на подлог, на сказуемно име или на допълнение – пряко или непряко. Ето защо при тях най-често се употребява препинателният знак “двоеточие”, напр.: с втори компонент в синтактичната функция на подлог: **“Беше ясно: // Борил си беше послужил с нея само като средство, за да постигне въжделената си цел – престола”** (Ф. Попова-Мутафова) (Що беше ясно? – “... Борил си

беше послужил с нея само като средство...”); с втори компонент в синтактичната функция на сказуемно име: “Първата му дума пак е: // **тя е жива!**” (Ст. Дичев) (Каква е първата му дума пак? – “... тя е жива!”); с втори компонент в синтактичната функция на допълнение: пряко: “Ние знаем: // **сред нашите владици, сред нашето духовенство се шири заразата на фенер**” (Д. Галев) (Какво (що) ние знаем? – “... сред нашите владици, сред нашето духовенство се шири заразата на Фенер”), непряко: “Тя се досещаше: // **очернена е непоправимо в синовните очи**” (В. Мутафчиева) (За какво (за що) тя се досещаше? – “... очернена е непоправимо в синовните очи”). Употребата на препинателния знак “двоеточие” в тези безсъюзни сложни изречения с обединени компоненти се конкурира с употребата на препинателния знак “тире”. Изборът на единия от двата препинателни знака се определя от субективната преценка на пишещия. Когато той прецени, че са налице по-високи стойности на трите показателя, поставя препинателния знак “двоеточие”, а когато езиковият му усет “подказва”, че са налице по-ниски техни стойности, той поставя препинателния знак “тире”, срв. напр.: “**Прошумоляваше сепото. И тогава можеше да се види: // човекът беше в сива куртка**” (А. Страшимиров) и “**Само че да не забравяме – // бог не се постига по пътя на разума. Нашият разум е подозрителен и ограничен**” (Ив. Петров).

2. 2. Препинателните знаци “двоеточие” и “тире” имат твърде разпространена употреба и в две близки по своите структурно-семантични черти разновидности на безсъюзните сложни изречения с обединени компоненти. При едната разновидност вторият компонент семантично уплътнява изреченска част на първия компонент, която е “празна” откъм лексикално значение, напр.: “**Аз ви моля да обърнете внимание на това: // на земята, непосредствено под разбития прозорец, не бяха открити нито стъкла, нито цепленки, нито цепленчици, нито дори стъклен пращец**” (А. Гуляшки) (вторият компонент семантично уплътнява изреченската част на първия компонент “гова”). “**Няма да я дири!... Щом не го иска... Така знае той – // отблъсне ли те жената, нямаш право да я спреш**” (П. Бобев) (вторият компонент семантично уплътнява изреченската част на първия компонент “така”). При другата разновидност вторият компонент конкретизира лексикалното значение на изреченска част на първия компонент, която е изразена чрез съществително име, напр.: “**Епохата на робството беше изработила унизителната за човечеството поговорка: // преклонена глава сабя не сече**” (Ив. Вазов) (вторият компонент конкретизира лексикалното значение на изреченската част на първия компонент “поговорка”). “**Ирина слушаше внимателно. Но от ума ѝ не излизаше ужасната представа – // майка ѝ лежи на дъното на морето в чувала, свита на кълбо, мъртва во веки**” (Ив. Тренев) (вторият компонент конкретизира лексикалното значение на изреченската част на първия компонент “представа”). И в тези случаи изборът на препинателния знак – “двоеточие” или “тире” – се определя от субективната преценка на пишещия за величината на трите показателя (“височина” на интонационния завършек на първия компонент, сила на смисловото сцепление между компонентите и степен на активизиране на смисловите отношения). По-високата им стойност е основание за употреба на двоеточие, а по-ниската – за употреба на тире.

2. 3. В “зоната на действие” на препинателните знаци “двоеточие” и “тире” попада и една по-особена категория безсъюзни сложни изречения с обединени

компоненти, които тук ще назоваваме с термина “безсъюзни сложни изречения с невербализирано семантично звено”. Това са безсъюзни сложни изречения като следните:

а) “Аз викнах по-силно, той не се обади. **Взрях се: // под пагона растеше червено петно и ставаше по-влажно**” (Вл. Мусаков). “Нещо изпищя наблизо. **Ослуша се – // изквича чакал...**” (Л. Петков);

б) “Пред нея стоеше Женда. **Баба Ана не можа да я познае: // набелила се, начервила се, изписала вежди**” (Й. Йовков). “На четвъртия ден ни изкараха на палубата и почнаха да ни набиват на колове – // беше убит някакъв техен адмирал” (А. Дончев).

Най-характерната структурно-семантична особеност на тези безсъюзни полипредикативни формации е, че смисловата връзка между компонентите им се осъществява не директно, а опосредствено – чрез невербализирано семантично звено. В изразеното твърдение можем да се убедим, като анализираме смисловите отношения между компонентите на приведените конструкции и след това дадем словесен израз на логико-семантичните им вериги, срв. приблизително:

а) “... **Взрях се, за да разбера защо той не се обади, и видях, че под пагона растеше червено петно и ставаше по-влажно**”. “... **Ослуша се, за да разбере какво изпищя наблизо, и чу, че изквича чакал...**”;

б) “... **Баба Ана не можа да я познае, защото тя (Женда) се е променила, като се набелила, се начервила, изписала вежди**”, “... и почнаха да ни набиват на колове, **за да си отмъстят за това, че беше убит някакъв техен адмирал**”.

Става ясно, че разглежданите безсъюзни сложни изречения с обединени компоненти са съкратени варианти на по-големи синтактични цялости. Без да се впускаме в подробности относно тяхната структурно-семантична характеристика, ще посочим само, че в най-общи линии те се представят в две модификации: първата съдържа съставка на невербализираното семантично звено, която е носителка на информация за възприятие – обикновено зрително или слухово, а втората не съдържа такава съставка на невербализираното семантично звено. На каква информация ще бъде носител невербализираното семантично звено, се определя главно от съдържанието на компонентите на безсъюзното сложно изречение, от общите знания на участниците в речевия акт за предметите, признаците и явленията в обективната действителност, а също и за връзките и отношенията между тях и от уменията на участниците в речевия акт да правят изводи въз основа на своите знания¹².

Мястото на невербализираното семантично звено се схваща от пишещия като празнина в синтактичната структура на безсъюзното сложно изречение с обединени компоненти, която трябва да се означае с препинателен знак. Най-подходящи за тази цел се оказват двоеточието и тирето. Прави впечатление, че двоеточието се предпочита в безсъюзни сложни изречения с обединени компоненти, при които невербализираното семантично звено съдържа съставка – носителка на информация за възприятие, а тирето – в безсъюзни сложни изречения с обединени компоненти, при които невербализираното семантично звено не съдържа такава съставка, напр. : употреба на двоеточие: “И докато тя подхвърляше по хапка ту на Видра, ту на Ханджара, отзад изджавка куче и заръмжа. **Нона се обърна: // към нея с пламнали очи гледаха постовите кучета...**” (Й. Йовков), “Сетне от

долния етаж се дочуха крясъци и виковете на жени. **Той се ослуша: // прегракнал женски глас ругаше някого на стълбището**” (А. Гуляшки); употреба на тире: “Напомнянията на жена му само го дразнеха и гневяха. **Милена от своя страна също губеше търпение – // всички опити да се приближи към него се натъкваха на хладина и враждебност**” (Ем. Манов) (срв. приблизително: “... Милена от своя страна също губеше търпение, **защото разбираше, че всички опити да се приближи към него се натъкваха на хладина и враждебност**”).

Установеното положение не е абсолютно задължително правило. Субективното предпочитание на пишещия може да наложи обратна употреба на двоеточието и тирето, напр.: “Друг образ се яви във водата, образът на Василча... **После се обърна – // Василчо стоеше зад нея**” (Й. Йовков). “Наближаваше осем. **Надеждата да види Христина беше малка: // до града имаше още път, а привечер хубавата учителка можеше да излезе на разходка**” (Ем. Станев) (срв. приблизително: “... Надеждата да види Христина беше малка, **защото знаеше, че до града имаше още път...**”).

Тъй като отделните компоненти на такива безсъюзни сложни изречения притежават подчертана структурно-семантична автономност, в редица случаи се срещат между компонентите им препинателни знаци за означаване на по-ниски стойности на показателите “височина” на интонационния завършек на първия компонент, сила на смисловото сцепление между компонентите и степен на активизиране на смисловите отношения, напр.: “Погледнах назад, // шипковият храст го нямаше” (Й. Радичков). “Край вятърницата – копи слама”; // доскоро тук е вършала вършачка” (Хр. Поляков) (срв. приблизително: “Край вятърницата – копи слама, **което е свидетелство, че доскоро тук е вършала вършачка**”). В съвсем редки случаи отделните компоненти на безсъюзното сложно изречение с невербализирано семантично звено се осмислят като напълно самостоятелни изречения, поради което между тях се поставя препинателен знак за означаване край на изречението, т. е. препинателен знак за означаване границите между единиците на текста, напр.: “Имаше буря. Вятърът пререждаше керемидите и разлистваше афишите... **Озърна се. Никои наоколо**” (Г. Рулева).

3.0. Вече стана дума, че безсъюзните сложни изречения със съединени компоненти се отличават с по-ниски стойности на показателите “височина” на интонационния завършек на първия (респ. на всеки непосреден) компонент, сила на смисловото сцепление между компонентите и степен на активизиране на общата идея. И все пак, когато пишещият прецени, че посочените стойности са сравнително по-високи, поставя между компонентите на безсъюзното сложно изречение препинателния знак “запетая”. И обратно: когато пишещият прецени, че посочените стойности са сравнително по-ниски, поставя между компонентите на безсъюзното сложно изречение препинателния знак “точка и запетая”, напр.: “Слънцето захождаше... **Върху смълчаната долина легна гъста виолетова сянка, // въздухът охладня, // обадиха се шурци**” (А. Гуляшки). “Тоя двор толкоз сега беше спокойно весел, тих и светъл. **Птиченцата го оглашаваха с радостни цвъркания; // прозрачните струи на кладенчето чучуркаха приятно и весело; // стройните кипариси и тополи шумяха сладостно от утринния горски ветрец**” (Ив. Вазов). Употребата на единия или на другия препинателен знак се определя не толкова от разширения състав на безсъюзното сложно изречение или от стилистич-

ни съображения, колкото от субективната преценка на автора на изказването за това, в каква степен трябва да се представят показателите “височина” на интонационния завършек на първия (респ. на всеки непосреден) компонент, сила на смисловото сцепление между компонентите и степен на активизиране на общата идея. Затова често се срещат безсъюзни сложни изречения със съединени компоненти, при които между една двойка съседни компоненти е употребена запетая, а между друга двойка съседни компоненти – точка и запетая. Но във всички случаи препинателният знак “точка и запетая” означава по-голяма самостоятелност на компонентите, които разделя, същевременно “известява”, че в устната реч на това място трябва да се направи “по-голяма пауза от паузата, сигнализирана от запетаята”¹³, напр.: “И градината диша с облекчение, // живее; // череши, сливи, ябълки прецъфтели вече, // подлагат на слънцето гъстите си клони и млади листа; // от цъфналия салкъм като снежец се рони цвят; // люляките са цъфнали, // покрай оградата, на слънце, подал е месести кълнове синият крин” (Й. Йовков).

Когато пишещият преценява, че трябва да се даде израз на по-висока степен на показателите, които многократно бяха посочвани в работата ни, вместо запетая или точка и запетая той употребява тире (никога обаче не може да употреби двоеточие), напр.: “До самото море стърчеше голям ресторант – // терасата му бе изпълнена с хора” (Св. Бъчварова).

З а б е л ж к а. В безсъюзните сложни изречения (без оглед на това, дали са с обединени, или със съединени компоненти) се употребява и препинателният знак “многоточие”. Той елиминира всеки друг знак (двоеточието, тирето, запетаята, точката и запетаята), когато поради някаква причина (обикновено неезикова) между компонентите е необходимо да се направи в устната реч значителна пауза. Тази пауза “уведомява”, че изказването пред нея не реализира изцяло комуникативната цел на пишещия, че следва да се съобщи още нещо. Нереализираната комуникативна цел на пишещия може да бъде или да не бъде потвърдена по граматически път, напр.: нереализирана комуникативна цел на пишещия, потвърдена по граматически път: “**Вие навярно се досещате...** // аз ще взема Розита за жена веднага щом свърши гимназия” (Ц. Лачева) (налице е елипса в първия компонент: отсъствува непрякото допълнение, чиято синтактична позиция се заема от втория компонент); нереализирана комуникативна цел на пишещия, непотвърдена по граматически път: “**През същия месец на 21-о число бе умишлено опожарена една плевня...** // един ден след пожара бе потърсен заподозреният Цвятко Деянов Баров, който избяга в неизвестност” (Ст. Сейменов) (първият компонент е напълно завършена комуникативна единица както в структурно, така и в семантично отношение; ако получи интонация на завършено съобщение, той може да се употреби като самостоятелно изречение).

* * *

В заключение ще отбележим, че употребата на препинателните знаци в безсъюзните сложни изречения се “управлява” от два фактора. Единият фактор можем да определим като обективен. Той е свързан с принадлежността на конструкцията към едната от двете групи безсъюзни сложни изречения: безсъюзни сложни изречения с обединени компоненти и безсъюзни сложни изречения със съеди-

нени компоненти. В първата група се употребяват предимно препинателните знаци “двоеточие” и “тире”, а в другата – “запета” и “точка и запета”. Вторият фактор можем да определим като субективен. Той е свързан с личната преценка на пишещия за това, в каква “мярка” трябва да се застъпят показателите “височина” на интонационния завършек на първия (респ. на всеки последен) компонент, сила на смисловото сцепление между компонентите и степен на активизиране на смисловите отношения или на общата идея. Този фактор действа вътре в отделните групи безсъюзни сложни изречения.

БЕЛЕЖКИ

¹ С термина “предикативни единици” назоваваме прости изречения, за които признакът “интонационна завършеност” не е задължителен. Предикативните единици функционират в свързаната реч или като самостоятелни прости изречения, или като съставки на сложни изречения (като съставки на сложни изречения те най-често нямат интонация на завършени съобщения, въпроси или подбуди).

² Тук и по-нататък с две наклонени черти (//) отбелязваме границата между компонентите на безсъюзните сложни изречения – за по-голяма яснота, тъй като в редица случаи отделни компоненти на безсъюзни сложни изречения съдържат по две или повече от две предикативни единици, които се свързват помежду си също безсъюзно, напр.: “Урсуз бег призивно свирна, // хората му наскочаха от всички страни, наредиха се в кръг” (Г. Костов).

³ С термина “събитие” назоваваме единица от плана на съдържанието, която се съотнася с една предикативна единица от плана на изразяването. Казано по друг начин, събитието е отрязък от обективната действителност, факт или процес, отразен в човешкото съзнание и вербализиран чрез една предикативна единица в неговите темпорални и пространствени граници (вж. Т. А. Колосова. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж, 1980, с. 10).

⁴ Възможността да се елиминира съюзът или съюзната дума в тези случаи не бива да се приема за доказателство, че безсъюзните сложни изречения са редуцирани варианти на съюзните сложни изречения. Много често елиминирането на съюза или на съюзната дума от съюзните сложни изречения не е възможно, тъй като след извършването му конструкцията се “разрушава” като комуникативна цялост или пък се разстройват смисловите отношения между предикативните единици, срв. напр.: “Няма да пропадна в света, **каквото** и да ми се случи” (Бл. Димитрова) и “Няма да пропадна в света, (...) ми се случи”; “И го гледаше с гордост и наслаждение в устата, **докато** момчето гълташе неохотно блудкавото питие” (П. Вежинов) и “И го гледаше с гордост и наслаждение в устата, (...) момчето гълташе неохотно блудкавото питие”. Съществува и обратното явление: при някои видове безсъюзни сложни изречения не е възможно да се “възстанови” съюз или съюзна дума, напр.: “Напоследък времето се поправи: // денем грееше слънце, снегът ослепително блестяше, въздухът беше неподвижен и топъл” (Й. Йовков). Тези съображения (а има и други, на които тук нямаме възможност да се спрем) ни дават основание да “гледаме” на безсъюзните сложни изречения като на самостоятелен тип сложни изречения – равнореден на другия тип сложни изречения – съюзните.

⁵ Безсъюзните сложни изречения с пояснителни смислови отношения съдържат втори компонент, който пояснява изреченска част на първия компонент, изразена чрез съществително име, като конкретизира назованата същина, напр.: “Не случайно човешката история е изработила такава точна констатация – // победителите не ги съдят” (М. Семов).

⁶ Вж. **Е. Н. Ширяев**. Соотношения знаков препинания в бессоюзном сложном предложении. – В: Современная пунктуация. М., 1979, с. 67 – 68.

⁷ За пръв път терминът “предупредителна интонация” е употребен от **А. М. Пешковски** (вж.: **А. М. Пешковский**. Русский синтаксис в научном освещении (издание седьмое). М., 1956, с. 470.

⁸ **Д. Тилков**. Интонацията в българския език. С., 1983, с. 85.

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там, с. 102.

¹¹ Срв. **Е. Н. Ширяев**. Цит. съч., с. 65, 67 – 68.

¹² Срв. **С. Е. Никитина**. О семантическом эллипсисе в предложных сочетаниях. – В: Проблемы лингвистического анализа. М., 1966, с. 141.

¹³ **Р. Ницолова**. Пунктуация на сложните безсъюзни изречения. – В: Помагало по български правопис и пунктуация. С., 1980, с. 349.